

Дејан М. Илић*
Институт за књижевност
и уметност**
Београд, Србија

UDK 821.163.41.09-13:398:[94(497.115)]"1389"
821.163.41.09-13:398:[94(497.15)]"1463"

ЕПСКЕ ПЕСМЕ О ПАДУ БОСАНСКОГ КРАЉЕВСТВА И КОСОВСКА ТРАДИЦИЈА

Пад средњовековне Босне у неким фолклорним делима приказан је као један од кобних догађаја који су условили пропаст српских средњовековних земаља. Отуда се народни певач послужио низом мотива којима је обликовао и пропаст царства српског. У овом раду анализираћемо варијанте епских песама о паду Босне, при чему ћемо посебан акценат ставити на везе које певач успоставља са епском традицијом о Косовском боју. Ове везе се испољавају на идејном плану (косовска погибија као почетак краја земаљских царстава), али и на формалном, сижејном. Нарочиту пажњу посветићемо мотивима издаје и издајника, као и мотиву судбинске предодређености пада царства. Настојаћемо да укажемо и на специфичности коришћења фолклорне традиције о Косовском боју, на путеве њене реактуализације и (не)измењене функције унутар колектива.

Кључне речи: усмена епика, пад царства, Косовска битка 1389, косовска традиција, Босна и Херцеговина, Богољуб Петрановић, употреба традиције

Иако је пад средњовековних земаља под турску власт једна од доминантних тема не само наше него и јужнословенске епике (уп. Браун 2004: 94; Иванова 2006), пад средњовековне босанске државе приказан је у свега неколико варијаната, записаних у другој половини 19. века.¹ Будући да су све песме забележене на босанском терену,

* dejan.ikum@gmail.com

** Рад је настао на пројекту *Српско усмено стваралаштво у интеркултурном коду* (178011), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

¹ Пад Босанског краљевства централна је тема три варијанте, две из Петрановићеве збирке епских песама (Петрановић III, 48, Петрановић III, 49), и једне објављене у *Босанској Вили* (БВ, 1). Ова песма, скоро идентична варијанти *Пропаст краљевства босанског* (Петрановић III, 49), прештампана је у *Народном благу* (НБ II, 41). Поједине мотиве који су у идејној вези са падом Босне налазимо и у песмама босанскохерцеговачких сакупљача које се чувају у Етнографској збирци Архива САНУ (такође из друге половине 19. века). Познато је да су Петрановићеве збирке

могло би се рећи да имају и локални карактер. Осим у епским песама пад Босанског краљевства обрађује се и у историјским предањима, у којима одређени локалитети представљају места сећања на јунаке и догађаје, па сам рељеф представља почетни подстицај за казивање о паду краљевства. Док се у предањима пад Босне приказује првенствено у вези са судбином последњег краља, у епским песмама он се посматра на ширем историјском фону, па се повезује са падом Српског царства. Приказан је као један у низу кобних догађаја који су условили пропаст српских средњовековних земаља, при чему се успостављају различити узрочно-последични односи међу овим догађајима. Доминира идеја да је Босна пала већ Душановом смрћу, то јест да је њена судбина одређена Косовским бојем. Отуда ћемо нарочиту пажњу посветити везама које народни певач успоставља с косовском епском традицијом, на формално-сижејном и идејном плану. Будући да су песме о паду Босне записане у другој половини 19. века, периоду за који је карактеристично буђење националне свести, тежња ка уједињењу, као и сучељавање различитих политичких и идеолошких дискурса, осврнућемо се и на путеве реактуализације традиције.

Након смутних времена, обележених унутрашњим превирањима и спољнополитичким сукобима (први окршај с Османлијама одиграо се код Билеће 1388. године), Босна је пала под

епских песама наишле на критику у погледу аутентичности записа – већ је Ватрослав Јагић изрекао критичке примедбе у том правцу, мада је истакао и да је Петрановићева збирка од значаја за науку (Јагић 1868: 207). Критичке примедбе изнели су Војислав Јовановић Марамбо (Јовановић 1997), потом Килибарда у опсежној студији (Килибарда 1974), као и Драгана Антонијевић (Антонијевић 2012: 17–20). Упркос томе, Петрановићев корпус је без ограда коришћен у многим фолклористичким и етнографским истраживањима, а у последње време се релативизују оштри судови Марамбоа и Килибарде (Кнежевић 2015, Кнежевић 2018). Сличан амбивалентан однос прати и неке друге збирке песама, на пример неке из Етнографске збирке Архива САНУ, па Јеленка Пандуревић, расправљајући о односу фолклориста према овој грађи, коју назива „контроверзним наслеђем”, закључује: „Ко узме кајаће се, ко не узме кајаће се” (Пандуревић 2019: 29, ул. Пандуревић 2016). Имајући у виду чињеницу да су Петрановићеве песме културноисторијски документ о времену и средини у којима су записане, независно од тога како успостављамо и оцењујемо мерила за одређивање аутентичности, односно мистификације фолклорног текста, определили смо се да их користимо као сведочанство о добу у ком су створене и забележене, и као пример реактуализације традиције.

османску власт 1463. године. Међу историчарима² је усвојено мишљење да је последњи босански краљ Стефан Томашевић, суочен с огромном турском војском која је долазила из три правца (ка Сави, Бобовцу и Јајцу) (Ћирковић 1964: 329)³, одлучио да избегне директни окршај.⁴ Пружајући отпор из утврђених градова, он је настојао да одложи неминовно и дочека евентуалну помоћ Запада, али до ње неће доћи, што због унутрашње неслоге, што због компликованих спољнополитичких односа у хришћанској Европи. Немајући куд, Стефан Томашевић се предао у опседнутом Кључу (Ћирковић 1964: 329) и тако запечатио и своју судбину и судбину свога краљевства. Борбе Угара (с упориштем у Јајцу) и Османлија за босанску територију трајаће до првих деценија 16. века⁵, да би после угарског краха Босна постала део Османског царства.

Развој фолклорне традиције о паду Босне не може се пратити посредством историјских извора на начин на који је то чињено с традицијом о Косовској битки. Савремени извори о паду Босанског краљевства су малобројни и нису нарочито развијени, с босанске територије немамо ниједан наративни извор настао непосредно после пада (Ћирковић 1964: 13). У оним најближим догађајима, као што су трогирски и дубровачки извештаји⁶, помиње се предаја Стефана Томашевића и његово посечење упркос датој речи султановој, али нема помена о некој конкретной издаји о којој директно или

² Преглед старије литературе и осврт на историографију о паду Босне (од Орбина до савременог доба) даје Емир Филиповић. Аутор настоји да открије позадину историографских наратива, њихову условљеност контекстом, при чему нарочито полемиче са становиштима о брзом и лако паду Босне под Турке, в. Filipović 2013.

³ Детаљна анализа и реконструкција праваца Османског напада 1463. године дата је у Драгичевић 2015.

⁴ Војно-стратешке припреме средњовековне Босне за окршај с Турцима према Шкриванићу „неоспорно указују на одбрамбени карактер рата, који је поред непријатељске надмоћности диктовала и планинска конфигурација босанског земљишта” (Шкриванић 1963: 227). На одбрамбени карактер упућују и дубровачки извори који показују да краљ „није имао намеру да пружи Турцима одлучнији отпор одмах приликом њиховог продора на босанску територију“ (Ковачевић 1963: 211).

⁵ О борбама после 1463. године, до пада Херцеговине 1481. године в. Ћирковић 1964: 330–341. Угарско-османлијска борба за босанско наслеђе подробно је приказана у: Рокаи 2015; Јаковљевић 2015.

⁶ Трогирске извештаје анализирао је Шувић (1989), за дубровачке изворе видети Ковачевић 1963.

индиректно говоре предања, епске песме, па и поједини извори⁷ (попут Константина Михаиловића и Орбина). Стиче се утисак да је мотив издаје, баш као и у традицији о Косовској битки, накнадно уобличен како би се оправдао пораз. С друге стране, чини се да он ипак има јако упориште у историјској збиљи последњих деценија босанске државе будући да су обласни господари често шуровали са Турцима и користили њихову помоћ у унутрашњим борбама.⁸ Тако се Хрвоју Вукчићу приписује да је први довео Турке у Босну још почетком 15. века (Ћирковић 1964: 242), док, на пример, херцег Стјепан оптужује свог сина Владислава⁹ да је Османлије довео у Босну путевима које они не би знали (Ћирковић 1964: 329), а управо се откривање „бродова” у песмама (све три варијанте) и предањима (ВП, 119) јавља као чест вид издаје и узрок турске победе.

Иако се песмама о пропасти Босне не може негирати свака веза са стварношћу, оне су првенствено изграђене од општег фонда епских мотива и ослањањем у великој мери на косовску традицију. Веза с Косовском битком може се тумачити тежњом за повезивањем најпре с фолклорном темом о паду царства, а затим и са значајним историјским и епским догађајем који се у усменој традицији схватао као велика „премјена”, прекретница у историјском и културном смислу, и с пољем косовским као топосом, типизованим разбојиштем. На везу Босне и Косова несумњиво је утицало и сећање на босанско учешће у битки 1389. године (уп. Ћирковић 1964: 159–160), сачувано првенствено у предањима попут оних о црквинама у западној Србији, за која се верује да означавају места на којима је Влатко Вуковић причестио војску¹⁰, или оних која Вука Бранковића везују за Босну

⁷ Преглед најзначајнијих извора о паду Босне даје Ћирковић (1964: 307–309).

⁸ Унутрашња превирања у последњим временима босанске државе систематично и сажето излаже Ћирковић (1964: 240–250). У светлу (не)слоге илустративно делује запажање Невена Исаиловића и Александра Јаковљевића о османским упадима у Босну 1414. и 1415. године. Аутори примећују да, судећи по дубровачким изворима, „једна половина властеле шурује са Турцима, а друга се од њих једноставно склања” (2011: 447).

⁹ Владислав је као издајник означен и у неким предањима, у којима се наводи како је из освете оцу увео Турке у град (ВП, 126).

¹⁰ Испитујући миграције становништва између источне Босне, Херцеговине и западне Србије у распону од 14. до 19. века, Недељко Радосављевић је утврдио да је смер кретања, нарочито после Велике сеобе, ишао од Босне и Херцеговине ка Србији

било да истичу да је потурчио тамошње становништво, дао име Босни, или се узима као родоначелник породица које су сарађивале с Турцима (уп. Петровић 2001: 230–231).¹¹ Веза Босанаца с Косовском битком помиње се и у изворима, а одраз је политичке идеологије појединих босанских владара. Писмо фирентинске општине, једно од првих сведочанстава о Косовској битки, везано је за босанског краља Твртка¹², који у повељама учешће своје војске у боју истиче као бригу о земљи прародитеља (Ћирковић 1964: 159). Орбин пише о босанском учешћу у битки, чак је назива битком Рашана и Босанаца у којој су многи изгинули.

Алузије на босанско учешће у боју 1389. године налазимо и у епским песмама, које се исцрпљују првенствено у везивању јунака за косовско разбојиште. Тако се у песми „Пропаст царства српскога” (Вук II, 46) херцег Стјепан наводи као учесник у боју¹³, а у лику Владете војводе неки проучаваоци су препознали сећање на војводу Влатка Вуковића (Петровић 2001: 247). За босанско учешће у Косовској битки везују се различити мотиви. У варијанти „Пропаст царства српског” (Петрановић II, 26) приказано је бекство босанских јунака с разбојишта¹⁴, слично је и у једној песми рукописне збирке Јована Зорића (ЕЗ, 89, бр. 26). У њој се босански краљ приближава типу закаснелог јунака¹⁵, али се изневерава хоризонт очекивања –

(Радосављевић 2003). Отуда би се могло претпоставити да су и предања о Влатку Вуковићу на простору западне Србије донета с босанскохерцеговачких простора и да представљају специфичан вид уписивања колективног искуства заједнице у новонасељени простор.

¹¹ Вук Бранковић се и у *Троношком родослову* везује за Босну. Истиче се да се у одсудном тренутку битке повукао „са својом силом из Босне” (ТР, стр. 69). У исто дело инкорпорирано је и културноисторијско предање према којем је Вук скончао код Травника, прогутала га је земља (ТР, стр. 73).

¹² Разматрајући развој косовске традиције, Ненад Љубинковић истиче заинтересованост Твртка и босанске краљевине за бујање гласина о битки (2010: 279–280).

¹³ Херцег се често помиње у каталозима погинулих у Косовској битки (уп. Петровић 2001: 276).

¹⁴ Супротно овоме у једној песми истиче се како се босански војсковођа Влајко Бошњанин храбро борио и погинуо са својом војском на Косову (Петрановић III, 32).

¹⁵ Мотив закаснелог јунака у кругу варијаната (песама и предања) свеобухватно се анализира у раду Сође Петровић (Петровић 2019). Сижејна схема песама о закаснелом јунаку и епска биографија Мусића Стефана разматрају се у студији

уместо да упркос кашњењу оде у бој, босански краљ, сазнавши да је Лазар погинуо и пошто није добио помоћ коју је очекивао, одлучује да поврати са границе војску. Насупрот овоме, у појединим варијантама Босанци ратују на Косову, али не у Косовској битки. Оваква ситуација могла би да представља рефлекс учешћа у боју 1389. године, али и да настане услед тежње да се Босна доведе у везу са највећим разбојиштем наше епике. Нарочито је занимљива песма из Качићевог *Разговора угодног народа словинскога* у којој се краљ Стипан Томашевић приказује као предводник хришћана у окршају са Турцима на Косову 1459. године (АКМ, 19). Песма говори о неисторијском догађају, а испевана је по матрици какву често срећемо у косовској епици – пророчки злослутни сан, сакупљање војске књигом. Иако је реч о песми „на народну”, она је занимљиво сведочанство о виталности косовске тематике у различитим срединама и временима, као и о могућој генези босанско-косовске тематике (Качићево дело као ауторска надградња епских песама са половине 18. века, те као расадник мотива будући да је имало и повратни утицај на усмено стваралаштво).¹⁶

Још један вид реминисценција на Косовску битку препознаје се у везивању истакнутих косовских јунака за босанскохерцеговачки простор. Премда је ова тенденција изражена у историјским предањима, она се среће и у епским песмама из Босне и Херцеговине. Чак и ако нису део сижеа о битки, косовски јунаци преко изграђене епске биографије асоцирају на косовску тематику, па се симболички простор Босне посредно доводи у идејну везу с Косовском битком. Чини се да се традиција није усталила и везала одређеног јунака за одређени простор. Тако се Херцеговина помиње као родно место Милоша Обилића (Петрановић III, 26), али се и Вук Бранковић везује за њу (ЕЗ 245, бр. 74, Петрановић II, 26). У једној варијанти истиче се како је Херцеговину Вук добио у мираз од Лазара, док је Милошу дата

Снежане Самарџије, са посебним освртом на архаичне слојеве лика закаснелог јунака, в. Самарџија 2010.

¹⁶ Мотив Босанаца на Косову везује се и за новија времена, у оквиру теме о одметању Босне од султана. Јавља се и у муслиманској епици (са донекле измењеном идеологијом). Ипак, ова тема није етнички условљена, о њој се певало и међу православнима, о чему сведочи једна варијанта из Зорићеве збирке (ЕЗ 89, бр. 20).

Босна (ЕЗ 245, бр. 9).¹⁷ И други јунаци везују се за Босну или Херцеговину, на пример у лазарици коју је забележио Петар Бесаровић, при каталожком набрајању јунака Топлица Милан је везан за Босну, док је Орловић Павле из Херцеговине (ЕЗ 12, бр. 8). Овим поступцима Босна и Херцеговина се посредно укључују и у симболички простор изгубљеног српског царства које је страдало на Косову.

Судбина босанске државе у фолклорним интерпретацијама доводи се у непосредну везу са судбином царства Немањића. Босански пад приказује се и као једна од епизода слома српских средњовековних земаља, при чему се Босна и Херцеговина уводе у симболички простор Душановог царства.¹⁸ У једној Петрановићевој варијанти о Душановом рођењу (Петрановић III, 8), у алегоријској слици пророчког сна којим је то рођење најављено (златни јаблан проникао из краљичиног срца, надвио над се над свом Босном и Херцеговином), Босна се одређује као повлашћено место, центар „нашег” света, од којег ће, идући ка периферији, Душан проширити своје царство.¹⁹ Кретање турске војске након Душанове смрти у једној другој варијанти приказано је супротно, усмерено је управо ка Босни, па се њен пад изједначава с падом целог царства: „Преварише Мирчету војводу / Прихватише Душаново царство” (Петрановић III, 12, наш курзив). Оваква ситуација у којој Босна практично замењује Косово као одсудно разбојиште ипак је необична и за саму Петрановићеву збирку. Пад Босне се најчешће приказује као завршна фаза већ одређене судбине после битке на Косову.

¹⁷ Неколико песама косовске тематике из рукописне збирке Николе Т. Кашиковића (ЕЗ 245), међу њима и ову, недавно је објавила Соња Петровић (2017). Кашиковићеве песме у избору штампане су у *Народном благу* и у збирци *Народне пјесме из збирке Николе Т. Кашиковића*.

¹⁸ На Босну као на део Душановог царства непосредно се упућује у бројним песмама (ЕЗ 89, бр. 16; ЕЗ 89, бр. 18; ЕЗ 89, бр. 20; ЕЗ 89, бр. 25; Петрановић III, 8; Петрановић III, 12; Петрановић III, 23).

¹⁹ У многим Петрановићевим варијантама успоставља се посебна веза Душана и Босне, при чему се развија идеја о Душану као идеалном владару, он је извор благостања и снаге целокупне земље. У неким се експлицитно истиче како је Босна „потавнила” након његове смрти, а народ се назива Душановом сиротињом. (Петрановић III, 12; Петрановић III, 49). У појединим варијантама ови мотиви се везују за кнеза Лазара (Петрановић III, 48; БВ, 1).

У већ помињаној варијанти Јована Зорића (ЕЗ 89, бр. 26) апстрактна идеја о Косовској бици као губилишту Босне конкретизована је, па Босна пада на самом Косову, али не 1389. године. Песма је необична јер се у њој косовски окршај продужава, не престаје Лазаревом погибијом: „Много прође дана и година / На Косову битка не престаје” (ЕЗ 89, бр. 26). Дакле, Косово је приказано као изванвременско разбојиште на којем се решава судбина земаља (дате у каталогу погинулих војвода) које су, према идеји народног певача, биле део немањих царства.²⁰ Косовско разбојиште је јако гранично место које дели „наш” од „туђег” света, па се његовим пробојем „наш” свет хаотизује и запоседа га Други.

У све три варијанте које за централну тему имају босански удес 1463. године (без обзира на директну или индиректну везу с Косовом) пад Босне је приказан као неминован. Он се практично већ одиграо, отуда у њима акценат није на приказу битака и ратних окршаја. У њима се првенствено искушава и етички вреднује јунак у својим одговорима на немогућу ситуацију, па се песме приближавају теми коју је Браун назвао „јуначка спремност на смрт”, а она је, како сматра, најразвијенија у косовском тематском кругу (2004: 218). За све три варијанте карактеристични су постојање неколико сужејних токова, уланчавање епизода и алузије на савремени тренутак (деветнаестовековно ослобођење), што се делимично одражава и на затвореност сужејног времена као једну од основних одлика епске песме. Стиче се утисак да ове песме пре теже да објасне него да прикажу пад Босне под турску власт, те да га сагледају на ширем плану историјских кретања, како средњовековних тако и савремених певача. Поред овог општеисторијског плана, пад се сагледава и кроз судбину појединачних јунака – Лучевић Илије (Петрановић III, 48), односно бана Ристић Шћепана/Стевана (Петрановић III, 49; БВ 1), при чему се избегава лиризација теме. Битка у пољу комбинује се са

²⁰ Каталог обухвата скоро све балканске области, што сведочи о већ помињаној тежњи ширења симболичког простора Душановог царства. Иако оваква тенденција има везе са актуелним политичким тренутком (борба за ослобођење и национално буђење), она је израз и колективних представа о снази и моћи изгубљеног царства, које се везује за златно доба, па и његове границе у народној машти морају премашивати оне историји познате.

опсадом градова, чијим се запоседањем (услед почињене преваре/издаје) Османлије укорееују у наш свет. Ова промена праћена је и променом именâ топонима, у којима се крије сећање на наведене догађаје, па се у песми „Турци освојише пола Босне” (Петрановић III, 48) налазе и у стихове преточена културноисторијска и генеалогска предања (од потурчене деце Илијине настаје род Сијерчића, док од издајника Голића порекло воде Довлићи, Сарајево добија назив по бројним сарајима, које Османлије подижу по запоседању града, а сећање на ратну варку са паљењем бројних ватри крије се у називу Пала).

У варијанти која говори о војевању Лучевић Илије и опсади Бјелаве Турци су већ освојили пола Босне (Петрановић III, 48), па је позиција у којој се јунак и колектив налазе вишеструко угрожена. С једне стране, „Други” је већ прекорачио границе „нашег” света, свет је децентрисан, лимиалан, у стању комунитаса у коме се тешко разликује свој од туђег, а устаљене норме понашања се релативизују и поништавају. С друге стране, сâм Илија Лучевић проговара из ропске позиције. Он има свест о Косовској битки као одсудном догађају у коме су Лазар и славне војводе дали главе за хришћане „И у ропству наске оставили / Да жалимо да их спомињемо” (Петрановић III, 48). Ипак, јунак покушава да учини немогуће и да узглоби изглобљени свет. Руковођен епским начелима, он заступа тезу да ће Босна остати ономе чије је јунаштво, али у таквом ставу ће остати усамљен. Супротно Илији, његов побратим Шурковић Јован, видећи неминовност пораза, одустаје од борбе. Јованова мајка упозорава: „Ал вријеме сад дође потоње / Да нам слава дубоко потоне” (Петрановић III, 48), па се у песму уводи и мотив последњег времена²¹, чест у вези с темом о паду царстава.

²¹ О мотиву и идеји последњег времена постоји бројна литература, која осветљава различите аспекте овог мотива. Индоевропске корене имагинације народног епског песника о последњем времену и смаку света анализира Чајкановић (1994: 353–375). Љиљана Пешикан Љуштановић издваја две основне групе песама са мотивом последњег времена, оне у којима се оно везује за митско стварање света и људска сагрешења и оне у којима се последње време историзује. Такође, ауторка разматра и везе мотива последњег времена у Библији и песама Вукових збирки в. Пешикан Љуштановић 1997. Исти тип интertextуалних веза на примеру предања испитује се у: Милошевић-Ђорђевић 1997. За анализу овог мотива у контексту песама косовског

Судбина Илијина и саме Босне у овој варијанти испевана је тако да понавља неке кључне мотиве косовске традиције. Јуначка смрт у подвигу и коначна пропаст државе обликоване су мотивима задобијања царства на мегдану, пророчких снова, издаје и ухођења. Занимљива је и позиција Илијина, која подсећа на позицију закаснелог јунака у косовској епизици, с тим што овде закаснили јунак остаје и једини јунак. Иако се користе исти мотиви, они су друкчије развијени. Пророчки снови²² (авијарна стилизација) имају мањи семантички опсег и односе са на судбину самог јунака, док се мотив издаје распршује и везује за различите ликове. Ухођење и извештај повезују се са вешто смишљеном варком издајника и непријатеља и, као такви, више подсећају на песме са хајдучком и ускочком тематиком, нарочито крајишке. Притом је промењен њихов редослед, па ухођење следи након (лажног) извештаја, који подноси издајник. Есхатолошка димензија окршаја, изразито наглашена у косовској традицији, овде се своди на фатум који се испољава првенствено као јуначка срећа²³. Изостаје трагичност косовских збивања и приказ битке као подвига у духу, којим се стиче Небеско царство. Метафизичко је, у складу са

тематско-мотивског круга в. Орхановић 1934. Мотив последњег времена у кругу варијаната о женидби кнеза Лазара анализира се у Петровић 2010, док се исти мотив посматра у кругу варијаната о зидању Раванице у Петровић 2010а.

²² Пророчки снови чине окосницу сижеа песама о паду Бихаћа (НБ II, 57; ЕЗ 21, бр. 39), које се тематски могу довести у везу са падом Босне. У њима су снови космолошки стилизовани, небеске прилике најављују разорност предстојећих догађаја, а сан се односи на судбину целог колектива. До предсказаног пада града долази издајом младог Латинчета које Турцима отвара град. О типовима снова у епизици в. Радуловић 2003, о пророчким сновима у усменој косовској традицији в. Крстић 1939. Пророчанства се у оквиру тематско-мотивског комплекса пада царства разматрају у Илић 2019.

²³ Однос добре и лоше јуначке среће, као једног од облика судбинске предодређености јуначких подвига, Бошко Сувајдић анализира на примеру бугарштица. Полазећи од тога да добра и лоша срећа долазе од (не)Бога, аутор испитује митолошке семантичке слојеве речи небог, убог, Бог и формулативне структуре које ове речи садрже, в. Сувајдић 2012а. „Полифонија фаталистичког комплекса” у традицијској култури и његово обликовање у епским песмама, са посебним освртом на представе о судбини, срећи и њиховој вези са Божјом вољом, анализира се на примерима Вукових записа епских песама у Перић 2012. Удео судбине у обликовању биографије јунака испитује се на примеру приповедака типа АТУ 930, при чему се указује на паралеле са биографијама епских и митских јунака у Радуловић 2010. Уп. Раденковић 2011, где се анализирају предања са мотивом досуђене преране смрти.

захтевима актуелног тренутка, потиснуто на рачун епске акције. Илијина мотивација за борбу са Турцима изразито је витешка, епска – одлазак у бој за који се слуги да је осуђен на пораз приказује се као угледање на косовске јунаке, одавање почести босанском бану, али и као борба „ради Христа и крста часнога” (Петрановић, III, 48). У складу с епским начелима, у песми се издаја и неслога апострофирају као разлози хришћанске пропасти.²⁴

Пад Босне у овој варијанти приказан је тако што је разбијен на неколико епизода: Илијин пророчки сан, слање књиге/сакупљање војске (у овом случају неостварено), бој на Гласинцу (Илија предводник) – овим темама завршава се један сужејни ток, а опсада Бјелаве надовезује се на ове догађаје. Бјелава је освојена преваром, то јест издајом јер је превару осмислио и спровео хришћанин. Реч је о мотиву паљења безброј ватри како би се бранитељи града уверили у бројност војске, који је карактеристичан за предања.²⁵ Мотиви косовске традиције развијенији су у првом сужејном току. У друге две варијанте пад државе изједначен је са смрћу бана, па се прати кроз његово узмицање пред Турцима, при чему се истичу опсаде Јајца и Кључа.

Док је у песми о Лучевић Илији бан приказан као жртва угарске, односно немачке преваре, у друге две песме о паду Босне овај мотив је потиснут, па се кривица за слом државе приписује скоро искључиво босанском бану (Петрановић III, 49; БВ, 1). Ове песме отварају се из једне немогуће ситуације, језгровито исказане двома прошлим иреалним условним реченицама којима се резимира судбина бана и његове државе: „Да је имо срце у њедрима, / Мушку памет у јуначкој глави, / Не бише га преварили Турци” (Петрановић III, 49). Бан Шћепан/Стеван приказан је као Душанова негација, недостојан његове успомене, а Душанова смрт се одређује као тренутак кад је Босни „барјак потавнио”, док се Косово перципира као поље на коме

²⁴ Валентина Питулић је истицање узрока пораза, нарочито издаје, истакла као типичну одлику поствуковских записа о Косовској битки (2005: 1056–1057, уп. Браун 2004а: 93)

²⁵ Турско освајање Бјелаве скоро идентично је приказано у једном предању (ВП, 124; уп. ВП, 60). Када је реч о односу предања и епских песама, њиховој генези, Влајко Палавестра истиче како „oba oblika istog sadržaja, prozni i poetski, mogu istovremeno da žive u tradiciji naroda” (2004: 78).

је пала слобода. Ипак, неповољан след историјских догађаја запечаћен је бановим погрешним одлукама. У обе варијанте се његово проверавање у католичанство истиче као главни узрок пада државе. Одричући се вере прародитеља, бан је оскврнуо и богодаровану му власт. Изгубивши упориште у оностраности, али и оделивши се од својих војвода, он губи и државу која постаје отворена за разорно деловање непријатеља: „Сву ти Босну притискоше Турци, / А све с тебе и невјере твоје” (Петрановић III, 49). Приметно је друкчије обликовање мотива невере у односу на косовску традицију, будући да се банова кривица перципира као изневеравање немањихких владарских начела, отклон од Душанове успомене. Дакле, није реч о издаји на бојном пољу, уз то је невера почињена пре самога слома. Треба напоменути и да апострофирање проверавања као највеће банове кривице, те указивање на угарске и немачке сплетке вероватно имају везе и са актуелним деветнаестовековним политичким околностима.

У песмама се прати баново одступање из Јајца у Кључ, предаја из опседнутог града на турску реч и погубљење упркос датој речи. Турско кривоклетство успешно се стилизује у вези са мотивом праведне владавине²⁶ (Петрановић III, 49). Везирово инсистирање на важности дате речи, поред витешких начела, условљено је и уверењем да од етичности вођа зависе војна срећа и трајност њихове власти. Отуда ће турско кривоклетство послужити певачу да имплицитно најави слом турске власти. Мулу, главног кривца за банову смрт, стићи ће казна упркос његовој уверености да се према хришћанима не мора држати вера: „Ако будем за то згријешо / Што сам твоју вјеру погазио [...] Нек м' убије катура кобила” (Петрановић III, 49) – управо то ће се и десити.²⁷ Овом епизодом наговештено је да постоји онтолошка инстанца која дели правду награђујући, то јест кажњавајући. Будући да је заснована на нечасном поступку (греху), турска власт не може бити дугорочна, и о томе као да има свест и сам

²⁶ Овде се може препознати удаљена алузија на Муратов завет у косовској традицији. О овом мотиву в. Петровић 2001: 253–256, Љубинковић 2018: 152.

²⁷ Тема се јавља и у предањима (БВ, 2; уп. ВП, 140), с тим што овде казна стиже везира иако је мула иницијатор кривоклетства.

везир²⁸: „Чини ми се, и заклео би се / Да бијаху мене послушали / Више бисмо земље прихватили” (Петрановић, III, 49)²⁹. Он прориче и да ће Црна Гора остати непоробљена.

Интертекстуалне везе са косовском традицијом, осим на мотивском нивоу, успостављају се и посредством карактеризације ликова. Деловање јунака певач неретко самерава са косовским јунацима, па се они јављају као узори или негативни узори. Захваљујући овим поступцима, јунаци песама о паду Босне добијају пуноћу, уклапају се у систем фолклорних ликова и знања колектива³⁰, при чему је извршена својеврсна селекција јунака косовске традиције. Најчешће се упућује на Милоша и Вука Бранковића. Кнез Лазар помиње се ретко и само у вези са својим владарским достојанством (Лазар као наследник Немањића), док се на остале ликове не упућује. Оваква дистрибуција не чуди, пошто је у песмама наглашен епски, витешки слој косовске традиције који се примарно уобличава на опозицији вера : невера, то јест подвижник : издајник.³¹ Будући да је издаја (или превара) у све три варијанте наведена као примарни узрок слома босанске државе, не чуди што се најчешће упућује на Вука као типског и највећег издајника наше епике. Уз то, у песмама постоји тенденција умножавања издајника, па је имплицитно садржана идеја о умножавању Вуковог греха.³² У том светлу занимљиво је што се у

²⁸ У неким босанскохерцеговачким предањима о Косовском боју, међутим, за Османлије се везује мотив праведне владавине (ВП, 118). Ухођење је овде представљено као кушање непријатељске војске која успешно одговара на изазов и потврђује своју моралну ваљаност. Предање се може довести у везу са есхатолошком темом о губитку царства због хришћанских грехова.

²⁹ Сличан мотив грехом укинуте војничке среће и са њим у вези наговештене пропасти турске власти налазимо и у неким бугарским варијантама в. Илић 2019: 132.

³⁰ Парадигматско повезивање јунака у епским песмама на трагу Сосирових и Лотманових поставки разматра Данијела Петковић (2019: 314–321). Поступке увођења ликова у традицију у (пост)фолклорним хроникама анализира Смиљана Ђорђевић Белић (2016: 107–109).

³¹ Дистрибуција ликова-узора одговара и генези косовске традиције. Примећено је да постепено долази до наглашавања епских, ратничких елемената, те да лик Милоша потискује лик кнеза-мученика (уп. Браун 2004а: 76–77; Михаљчић 2001: 252–255; Љубинковић 2010: 284–285).

³² Премда се не везује експлицитно за Вука Бранковића, идеја о умножавању издајника након његове издаје на Косову јасно је изражена: „У том Срби царство изгубише / И нејере многе постадоше” (Петрановић III, 49, наш курзив).

неким предањима Вук означава као родоначелник многих породица које су сарађивале са Турцима или су се провериле. Упућивање на Вука Бранковића може бити имплицитно или експлицитно. Тако се у песми *Турци освојише пола Босне* (Петрановић III, 48) издајник бродова на Дрини зове баш Вук, док се извесни Голић, који је издао Бјелаву Османлијама, у истој варијанти назива другим Вуком Бранковићем.

Иако је Косовска битка у варијантама о паду Босне маркирана као преломни историјски тренутак, те се јавља идеја да је са њом пала и сама Босна, пропаст Босне и српског епског царства доводе се и у непосредну везу са смрћу цара Душана. У варијанти „Пропаст краљевства босанског” (Петрановић III, 49) Душан је приказан као идеални владар, а његовој успомени и слави супротставља се недорастао босански бан, који је „Оставио своју сиротињу / Да Душана жали и помиње” (Петрановић III, 49). Певачеве реминисценције на Душана елегично су обликоване, а њима се призива и слика моћног, идеализованог царства које се супротставља опорој садашњости (како оне приказане у свету песме, тако и оне која се односи на време певавања). Душан је представљен и као идеални војсковођа (*athleta patriae*). С тим у вези, чини се да је певачу важно да нагласи да после његове смрти, иако је „Србадија силна и бијесна” (Петрановић III, 49), војском нема ко да управља. Тиме се скида одговорност са колектива за пад Босне, брани његова част. Сећање на златно доба поистовећено је с Душановом владавином и поприма будничке елементе, па се поводом реминисценција на Душана и његово царство може говорити о специфичној реактуализацији традиције – деветнаестовековна борба за ослобођење и национално буђење у којој је лик првог српског цара играо важну улогу.³³

Косовска традиција у песми „Пропаст босанског краљевства” (Петрановић III, 49) испољава се и у неким аспектима идеолошког говора наратора. Сећање на Косовску битку стављено је у службу

³³ Идеолошки дискурс о цару Душану у деветнаестом веку имаће значајну улогу у процесима националне консолидације. Иван Чоловић истиче како је цар Душан шездесетих година деветнаестог века био омиљена личност песника и историчара (2017: 186). О истакнутом месту цара Душана у визуелној култури деветнаестог века в. Макуљевић 2006: 94–96, 165.

тенденциозног карактера песме која се отвара ка савременом тренутку. Казивање о боју, својеврсна рекапитулација догађаја, у песму се уводи преко мотива издаје. Певач уочава сличност опеваног тренутка са бојем на Косову јер „и онда се Срби издадоше” (Петрановић III, 49, наш курзив). Реминисценцијом на бој певач ствара аналогију између сличних историјских околности како би истакао заједничку судбину и последице, али тежи и да поучи колектив. Евоцирајући косовску издају, он опомиње на нужност националног јединства, чак се слога узима као услов обнове царства: „Кад се Срби сви заједно сложе [...] Биће опет наша царевина” (Петрановић III, 49). Као и у примерима где се помиње Душанова владавина, и овде, чак експлицитније, певач (или редактор) пројектује историјску прошлост у актуелни тренутак, па се пад Босне не самерава само према епској историји него и према потребама певачевог времена.

Како је у основи традиционалног стварања односно преношења стално варирање садржаја, подразумева се да се епски садржаји, у зависности од идеје и теме, могу повезати како с другим епскоисторијским темама, тако и с временом у коме се пева. Алузије на Косовску битку и њене јунаке имају улогу да повежу српску средњовековну историју с историјом Босне и уједно да сугеришу национално заједништво. На тај начин алузије на песме косовског тематског круга постају једно од средстава изражавања националних идентитета у деветнаестовековној Босни. Примећено је да оне „нису извор о добу о којем певају већ за које певају” (Михаљчић 2001а: 44), и да је косовска традиција зависна од сувремених политичких потреба, па ју је „готово свака генерација гледала другачијим очима” (Љубинковић 2010: 257). Отуда, у светлу актуелног тренутка бележења песама, у ком се тежи националној хомогенизацији и јачању националне свести, могу се посматрати и извесне модификације мотива косовске традиције у песмама о паду Босне и нека поетичка и идејна својства ових песама. Такве су алузије на ослобођење, идеја о циклизацији историје која се уводи преко мотива пророчанстава и Божјег суђења (Петрановић III, 48) или непосредно изражава посредством говора ликова/наратора (у све три варијанте). Идеја о смењивању царстава конкретизоваће се у пројектовању ослобођења до кога треба да дође са истока (од Русије, Србије и Црне Горе), чиме се

јасно истичу актуелне политичке теме, а сижејно време песме делимично отвара ка тренутку спевавања³⁴ (Петрановић III, 49). За потребе истицања витешких врлина колектива модификује се мотив пркосног јуначког одговора, који је у косовској традицији први пут забележен код Константина Михаиловића (везан за Лазара). У босанској песми он прераста у хвалоспев српској ратничкој вештини и витешком духу, а приписује се босанској властели у тренутку пред посечење. Турци су, међутим, представљени као нечасни противници, њихова владавина обележена је уздицањем невера, разградњом света, приказана је као зверска и неутемељена на било каквим законима осим оних који подразумевају експлоатацију раје. Наглашавањем суровог и безосећајног односа према обичном народу чини се да се Другом укида и људскост: „Већ живина, ко млого дивина, / Данас живи, а сјутра умире, / Око себе неправду развире” (Петрановић III, 49).³⁵ Символично ширење простора Душановог царства, како је поменуто, може се довести у везу с актуелним стремљењима, ослободилачким тенденцијама – простор епског царства требало је да обухвати све територије које су постојале у колективном националном имагинаријуму.³⁶

³⁴ Ипак, певач неће потпуно нарушити епску дистанцу и поетичко начело целовитости епске песме. У епилогу, он ће се осудом босанског бана вратити у временски план из којег је песма и почела. Занимљиво је да се слична тежња временског ширења и пројектовања ослобођења среће и у појединим бугарским лазарицама (уп. Сувајџић 2012: 156).

³⁵ „Концептуализација епског противника у директном је дослуку и са доминантним концептима колективних идентитета, актуелних у моменту извођења – спевавања, значајних за заједницу у којој песма остварује своју функцију“ (Ђорђевић Белић 2016: 119). У том смислу речити су и Петрановићеви коментари дати у фуснотама којима се успостављају везе између песме и савременог тренутка, на пример: „прије су садирали кожу са живијех хришћана и на колац их набијали, а данас сатиру душевно и материјално” (Петрановић III, 48, стр. 491; уп. стр. 493, 503). У историјској литератури је истакнуто да су односи хришћана и муслимана у Босни и Херцеговини били нарочито лоши пред сам крај османске власти у Босни (уп. Крушеvac 1978: 11).

³⁶ Исте тенденције запажене су и у визуелној култури деветнаестог века: графичким приказивањем територија „приказивала се и остваривала целовита визуелна слика територије нације” (Макуљевић 2006: 147). Запажено је да на истим идејама почива и симболично ширење простора средњовековног царства, оцртаног у Вишњићевом каталогу немањихких задужбина у песми „Опет свети Саво” (Вук II, 24), в. Пешикан Љуштановић 2017: 37–38.

Анализиране песме, у аспектима на које смо указали, одражавају опште идејне преокупације у другој половини деветнаестог века, периода у којем тежње за обликовањем националних идентитета преузимају водећу улогу у неговању и рецепцији епског песништва (уп. Браун 2004: 78). Љубинковић истиче да „све што се збивало са косовском легендом и у косовској легенди од треће или четврте деценије XIX века [...] треба узимати критички и анализирати врло пажљиво”, сматрајући да су те мене занимљиве као „илустрација и одраз политичких прилика” (2018: 64). Неоспорно је да су анализиране варијанте претрпеле идеолошки утицај и редактуру, и у том смислу су покушавале да, посредством реконструкције епске традиције, понуде одговор на изазове свога времена. О великој популарности Петрановићевих збирки епских песама сведоче његови највећи критичари (уп. Јовановић 1997: 213). Петрановићеве песме биће прештамповане и у популарно-дидактичким штивима намењеним младима, па су се тако обе његове варијанте о паду Босне нашле у књизи јеромонаха Петра Иванчевића *Пропаст Краљевства босанског по признатим српским и страним писцима*, штампаној у Загребу 1894. године (Иванчевић 1894). Ову књигу Калајев режим ће забранити у Босни и Херцеговини, због тога што, како се наводи у актима, „врши пропаганду у правцу великосрпске идеје” и приказује Босну и Херцеговину „као интегрални саставни дио српске државе” (према Краљачић 2017: 147).³⁷ Не улазећи у даља питања рецепције Петрановићевих збирки епике, која би захтевала засебна истраживања, можемо да претпоставимо да песме о паду Босне постају део колективног имагинаријума, јер је и „замишљена прошлост постепено постајала део традиције, којој је проток времена само потврђивао истинитост” (Симић 2016: 11).

Песме о паду Босне су само један од бројних идеолошких гласова у културном и јавном животу Босне друге половине деветнаестог века. У сложеним процесима креирања, рекреирања и замишљања нација који се одвијају у тадашњој Босни, историја,

³⁷ О најразличитијим начинима културне изолације Босне и Херцеговине од околних словенских држава (у првом реду Србије и Црне Горе), забранама уџбеника из Војводине и Србије, в. Краљачић 2017: 106–156.

фолклорна имагинација и сакупљачки рад укључују се у борбе различитих дискурса и идеологија.³⁸ Петрановићеве збирке и саме улазе у овај специфични дијалог култура, а у неку руку најавиће и рад *Босанске виле*, најзначајнијег српског часописа у Босни и Херцеговини који ће постати својеврсни „centar za narodnu književnost” (Kruševac 1978: 320), али ће и обележавањем значајних годишњица српске културе и историје утврђивати националну меморију босанских Срба.³⁹ Фолклорна грађа и епска историја, за које се веровало да одражавају национални дух, битно учествују у креирању нације, али се могу и морају посматрати и као својеврсни говор маргине, нарочито у периоду Калајевог режима који снажно инсистира на идеји босанске нације (уп. Vervaeet 2006). Фолклор Срба из Босне у том светлу испољава се као водећи контранаратив државној културној политици⁴⁰, но иако доминантан, он није једини. Целокупна култура деветнаестог века снажно је обележена историзмом, процесима креирања нација и успостављања националних држава. Поред утицаја Вукових збирки, песмарица, историографских дела, сматрамо да су и дела визуелне културе с реактуализованим средњовековним националним наслеђем битно утицала на свест народа, нарочито графичка серијска издања. Отуда се оштре осуде Петрановићевог рада (Јовановић 1997; Килибарда 1974; Ђоловић 2017: 195–201) чине претераним, нарочито ако се у виду има контекст у којем песме функционишу, али и ондашње поимање аутентичности народног стваралаштва. На пример, Чоловићев став да је Петрановићу и његовом главном певачу Дивјановићу циљ био да покажу да Срби у Босни чувају све догађаје везане за Косово, па су у песме уносили и „измиксали” све што су нашли у Вуковим збиркама и другим

³⁸ Деловање омладинских, културнопросветних и певачких друштава на сакупљању народних умотворина и афирмацији националне свести у босанскохерцеговачким приликама разматра Тодор Крушевац (1960: 410–418).

³⁹ За културноисторијско позиционирање часописа и уређивачку политику и идеологију в. Kruševac 1978: 305–320; Пандуревић 2015: 10–18; Vervaeet 2006.

⁴⁰ Стејн Верват целокупни књижевни програм *Босанске виле* посматра као одговор на идеолошки и културни изазов Аустроугарске (Vervaeet 2006: 664). Дакле, усмена традиција Срба из Босне и културна политика у којој она има истакнуто место могу се врло условно посматрати и као облик одбрамбеног традиционализма (уп. Naumović 2009: 17).

изворима (Čolović 2017: 199), симплификује процесе традирања и прихватања одређених садржаја. Петрановићеве песме нису једине садржале реактуализацију идеја косовске традиције, нити су једини косовски наративи који су функционисали у деветнаестовековном фолклору Босне и Херцеговине, а нису ни самоникле (чак и ако прихватимо да су „измиксане“). У том светлу речит је опрезан Љубинковићев став да је „велико питање да ли део песме [Петрановићеве] није и аутентичан” (Љубинковић 1975: 574).

Узев све ово у обзир, чини се да се косовска традиција у песмама о паду Босанског краљевства испољава више на идејном плану него на тематско-мотивском; јер не само да се пад посматра у вези са Косовском битком, која се потврђује као „духовна веза различитих момената српске историје” (Петровић 2001: 40), него се и косовско опредељење имплицитно или експлицитно приказује као узоран вид поступања како у средњовековним тако и у певачу савременим временима. При томе треба истаћи да је есхатолошки слој косовске традиције скрајнут у корист витешког и епског, па у први план долазе мотиви подвига и нарочито издаје. С тим у вези је свакако и врло ретко помињање кнеза-мученика. У овим песмама најчешће се жали за Душаном, који већ од 18. века постаје узорни владар, *athleta patriae*, а чије се царство у романтичарском заносу за прошлост поима као златно доба за којим се жуди. Будући забележене у другој половини 19. века, анализиране песме биле су изложене разноврсним утицајима, компилаторским тежњама, унеколико подређене различитим политичким и идеолошким програмима, међутим, то не значи да их треба одбацити. Оне представљају одговор традиције на нове изазове, у њима се сучељавају и боре за превласт различите дискурзивне праксе и наративи, при чему је косовска традиција само један од гласова. Њено постојање, па и у нешто измењеном облику и другим временима, потврђује значај Косовске битке за саморазумевање колектива.

Литература

Антонијевић, Драгана. „Лажни фолклористи српског народног стваралаштва”. *Етно-антрополошке свеске*, 19 (2012): 9–24.

Браун, Максимилијан. *Српскохрватска јуначка песма*. Београд – Нови Сад: ЗУНС – Вукова задужбина – Матица српска, 2004.

Браун, Максимилијан. *Косово: битка на Косовопољу у историјском и епском предању*. Нови Сад: Платонеум, 2004а.

Драгичевић, Павле. „Правци турских напада на Босну 1463”, у: *Пад босанског краљевства 1463*, С. Рудић и др. (ур.). Београд – Сарајево – Бања Лука: Историјски институт – Филозофски факултет – Филозофски факултет, 2015: 129–173.

Ђорђевић Белић, Смиљана. *Постфолклорна епска хроника: жанр на граници и границе жанра*. Београд: Институт за књижевност и уметност; Чигоја штампа, 2016.

Иванова, Евгения. „Падането на србското и на българското царство: јоначество и мъченичество”, у: *Балканските идентичности в българската култура*, 2006.

<<https://balkansbg.eu/bg/content/bidentichnosti/475-padaneto-na-srabskoto-i-na-balgarskoto-tzarstvovoyunachestvo-i-machenichestvo.html>> 28. 06. 2019.

Иванчевић, Петар. *Пропаст краљевства босанског: по признатим српским и страним писцима*. Загреб: Српска штампарија, 1894.

Илић, Дејан. „Пророчанства о паду царства у српским и бугарским епским песмама”. *Филолошке студије*, 17, 1 (2019): 124–146.

Исаиловић, Невен, Александар Јаковљевић. „Шах Мелек (прилог историји турских упада у Босну 1414. и 1415.)”, у: *Споменица академику Сими Ђирковићу*, Срђан Рудић (ур.). Београд: Историјски институт, 2011: 441–463.

Јаковљевић, Александар. „Између османског и угарског крајишта – османско запоседање Подриња и угарска опсада Зворника 1464. године”, у: *Пад босанског краљевства 1463*, Срђан Рудић и др. (ур.). Београд – Сарајево – Бања Лука: Филозофски факултет – Историјски институт – Филозофски факултет, 2015: 227–257.

Јовановић, Војислав. „О лажној народној поезији”. *Књижевна историја*, XXIX, 102 (1997): 192–242.

Килибарда, Новак. *Богољуб Петрановић као сакупљач народних песама*. Београд: САНУ, 1974.

Кнежевић, Саша. „Вукова Пјеснарица у збирци Српске народне пјесме из Босне и Херцеговине I Богољуба Петрановића”, у: *Први светски рат и српска књижевност. Два века од Вукове Мале прстонародне славеносрпске пјеснарице*. Београд: Међународни славистички центар, 2015: 339–348.

Кнежевић, Саша. „Епски пјевачи српских народних пјесама у поствуковској ери.” *Филолог*, 17 (2018): 94–109.

Ковачевић, Десанка. „Пад босанске државе према дубровачким изворима.” *Гласник друштва историчара Босне и Херцеговине*, 14 (1963): 205–220.

Краљачић, Томислав. *Калајев режим у Босни и Херцеговини*. Београд: Catena mundi, 2017.

Крстић, Бранислав. „Пророчанства о Косовском боју.“ *Прилози проучавању народне поезије*, 1 (1939): 47–53.

Крушевац, Тодор. *Сарајево под Аустроугарском управом 1878–1918*. Сарајево: Музеј града, 1960.

Љубинковић, Ненад. „Преиспитивање области науке о усменој књижевности”. *Књижевна историја*, 29 (1975): 572–574.

Љубинковић, Ненад. „Косовска битка у своме времену и у виђењу потомака или логика развоја епских легенди о Косовском боју”, у: *Трагања и одговори*, I. Београд: Институт за књижевност и уметност, 2010: 257–286.

Љубинковић, Ненад. *Од Косовске битке до косовске легенде*. Нови Сад: Матица српска, 2018.

Макуљевић, Ненад. *Уметност и национална идеја у XIX веку: систем европске и српске визуелне културе у служби нације*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2006.

Милошевић-Ђорђевић, Нада. „Библија и српска народна предања (на примерима предања о 'пошљедњем времену')”, у: *Српска књижевност и Свето писмо*. Београд: Међународни славистички центар, 1997: 132–138.

Михаљчић, Раде. *Лазар Хребелановић: историја, култ, предање*. Београд: Српска школска књига; Knowledge, 2001.

Михаљчић, Раде. *Српска прошлост и народно сећање*. Београд: Српска школска књига; Knowledge, 2001a.

Орхановић, Стјепан М. „Један есхатолошки мотив.” *Прилози проучавању народне поезије*, св. 1–2 (1934): 208–214.

Пандуревић, Јеленка. *Из фолклорне ризнице Босанске више: епско-лирске пјесме*. Нови Сад – Београд – Бања Лука: Матица српска – Институт за књижевност и уметност – Друштво чланова Матице српске у Републици Српској, 2015.

Пандуревић, Јеленка. „Високопоштована Академијо! Поглед иза кулиса.” *Лицеум*, 22, 16 (2016): 11–31.

Пандуревић, Јеленка. „Невоље са наслеђем: Ко узме кајаће се, ко не узме кајаће се”, у: Илија Николић, *Етнографска збирка архива САНУ. Преглед рукописне грађе*, Јеленка Пандуревић, Славица Гароња Радованац (прир.). Универзитет у Бањој Луци Филолошки факултет, 2019, 29–39.

Питулић, Валентина. „Узрок пропасти Српског царства у кругу варијаната епских песама о Косовском боју.” *Летопис Матице српске*, 475, 6 (2005): 1051–1058.

Перић, Драгољуб. „Бог и срећа јуначка (веровања у судбину, срећу и вишу силу у Вуковим записима српске усмене епике)”, у: *Бог: зборник радова са VI међународног научног скупа*, Драган Бошковић (ур.). Крагујевац: ФИЛЈУМ, Скупштина града Крагујевца, 2012: 53–72.

Петковић, Данијела. *Јунак и сиже епске песме*. Београд: Институт за књижевност и уметност, 2019.

Петровић, Соња. *Косовска битка у усменој поезији*. Београд: Гутенбергова галаксија, 2001.

Петровић, Соња. „Женидба кнеза Лазара: епски модел и варијанте.” *Philologia Mediana*, 2, (2010): 247–265.

Петровић, Соња. „Од камена ником ни камена – структурни модели песама о зидању Раванице”, у: *Традиција-фолклор-идентитет*, Гордана Благојевић и Ивица Тодоровић (ур.). Сремски Карловци: Академија СПЦ за уметност и конзервацију, 2010а: 351–372.

Петровић, Соња. „Неколико песама из рукописне збирке Николе Т. Кашиковића *Српске народне јуначке пјесме из Босне и Херцеговине* (1898).” *Фолклористика*, 2, 2 (2017): 171–188.

Петровић, Соња. „Закаснили јунак Косовске битке: интертекст и културно памћење.” *Зборник Матице српске за књижевност и језик*, 67, 1 (2019): 227–275.

Пешикан Љуштановић, Љиљана. „Пошљедње вријеме' у Библији и песмама из Вукових збирки”, у: *Српска књижевност и Свето писмо*. Београд: Међународни славистички центар, 1997: 185–192.

Пешикан Љуштановић, Љиљана. „Свети Саво. Степанијина и Вишњићева верзија: трансцендентална визија и историјски императив”, у: *Главит јунак и остала господа*, Лидија Делић, Мирјана Детелић и Љиљана Пешикан Љуштановић (ур.). Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2017: 31–38.

Раденковић, Љубинко. „Народна предања о одређивању судбине: словенске паралеле”, у: *Жива реч*, Мирјана Детелић и Снежана Самарџија (ур.). Београд: Балканолошки институт САНУ – Филолошки факултет, 2011: 511–534.

Радосављевић, Недељко. „Кретање становништва између источне Босне и Херцеговине и западне Србије од XIV до почетка XIX века у светлу црквених извора”, у: *Земља Павловића: средњи вијек и период турске владавине*, М. Васић (ур.). Бања Лука: АНУРС, 2003: 379–394.

Радуловић, Немања. „Симболични снови у усменој епизи.” *Књижевна историја*, XXXV, 119 (2003): 25–46.

Радуловић, Немања. „Приповетка о богаташу и његовом зету (АТУ 930)”, у: *Ликови усмене књижевности*, Снежана Самарџија (ур.). Београд: Институт за књижевност и уметност, 2010: 239–300.

Рокаи, Петар. „Гувернер, банови, краљеви и херцег Босне после њеног пада 1463. године”, у: *Пад босанског краљевства 1463*, Срђан Рудић и др. (ур.). Београд – Сарајево – Бања Лука: Историјски институт – Филозофски факултет – Филозофски факултет, 2015: 259–271.

Рудић, Срђан. *Властела Илирског грбовника*. Београд: Историјски институт, 2006.

Самарџија, Снежана. „Из мајдана чисто сребрнога”, у: *Ликови усмене књижевности*, Снежана Самарџија (ур.). Београд: Институт за књижевност и уметност, 2010: 121–146.

Симић, Владимир. „Слика прошлости као историјски аргумент: рецепција средњег века у српској барокној уметности”, у: *Замисљање прошлости и рецепција средњег века у српској уметности XVIII–XXI века*, Лидија Мереник и др. (ур.). Београд: Српски комитет за византологију; Службени гласник; Византолошки институт САНУ, 2016: 11–23.

Сувајдић, Бошко. „Српско и бугарско усмено стваралаштво у интеркултурном коду”, у: *Српско усмено стваралаштво у интеркултурном коду*, Бошко Сувајдић (ур.). Београд: Институт за књижевност и уметност, 2012: 127–193.

Сувајдић, Бошко. „Убог Небог Бог”, у: *Бог: зборник радова са VI међународног научног скупа*, Драган Бошковић (ур.). Крагујевац: ФИЛУМ, Скупштина града Крагујевца, 2012а: 25–37.

Ђирковић, Сима. *Историја средњовековне босанске државе*. Београд: СКЗ, 1964.

Чајкановић, Веселин. „Представе српских епских песника о смаку и обнови света”, у: *Студије из српске религије и фолклора: (1925-1942)*. Београд: СКЗ – БИГЗ – Просвета, 1994: 353–375.

Шкриванић, Гавро. „Војничке припреме средњовековне босанске државе пред пропаст (1463. године).” *Гласник друштва историчара Босне и Херцеговине*, бр. 14 (1963): 221–228.

Čolović, Ivan. *Smrt na Kosovu Polju: istorija kosovskog mita*. Beograd: Biblioteka XX vek, 2017.

Filipović, Emir. „Historiografija o padu Bosanskog Kraljevstva”, у: *Stjepan Tomašević (1461.-1463.) – slom srednjovjekovnoga Bosanskog Kraljevstva*, А. Birin (ур.). Zagreb: Hrvatski institut za povijest; Sarajevo: Katolički bogoslovni fakultet u Sarajevu, 2013: 11–26.

Jagić, Vatroslav. „Srpske narodne pjesme iz Bosne i Hercegovine.” *Rad JAZU*, knj. 2. Zagreb: JAZU, 1868: 204–231.

Kruševac, Todor. *Bosansko-hercegovački listovi u XIX veku*. Sarajevo: Veselin Masleša, 1978.

Naumović, Slobodan. *Upotreba tradicije u političkom i javnom životu Srbije na kraju dvadesetog i početkom dvadeset prvog veka*. Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju, 2009.

Šunjić, Marko. „Trogirski izveštaji o turskom osvojenju Bosne (1463).” *Glasnik arhiva i društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine*, god. 29 (1989): 139–157.

Vervaet, Stijn. „Bosanska vila i Dvojna monarhija. Književni program bosansko-hercegovačkih Srba i kulturna politika Austrougarske”, у: *Susret kultura*, Ljiljana Subotić (ур.). Novi Sad: Filozofski fakultet, 2006: 659–669.

Извори

АКМ – Андрија Качић Миошић. *Razgovor ugodni naroda slovinskog*. Split: Zbornik Kačić, 1983.

БВ, 1 – *Босанска вила*, год. 1, бр. 8 (1886): 122–124.

ББ, 2 – *Босанска вила*, год. 1, бр. 11 (1886): 169.

ВП – Влајко Palavestra. *Historijska usmena predanja iz Bosne i Hercegovine*. Sarajevo: Vuybook; Zemun: Most Art, 2004.

Вук II – Вук Стефановић Караџић. *Српске народне пјесме*. Београд: Просвета (Сабрана дела Вука Караџића, књ. 2), 1988.

ЕЗ 12 – Бесаровић, Петар Н. *Збирка српских народних пјесама из Босне и Херцеговине, што их је скупио и забиљежио Петар Н. Бесаровић*. Београд: Архив САНУ, Етнографска збирка 12.

ЕЗ 21 – Мирковић, Петар. *Народне мухамеданске јуначке песме*. Београд: Архив САНУ, Етнографска збирка.

ЕЗ 89 – Зорић, Јован. *Српске народне песме из Босне и Херцеговине*. Београд: Архив САНУ, Етнографска збирка.

ЕЗ 245 – Кашиковић, Никола Т. *Српске народне јуначке пјесме из Босне и Херцеговине*. Београд: Архив САНУ, Етнографска збирка.

НБ II – *Народно благо*, књ. 2, Сарајево: Књижара Николе Т. Кашиковића, 1920.

Петрановић II – Петрановић, Богољуб. *Српске народне пјесме из Босне и Херцеговине*, књ. 2, *Епске пјесме старијег времена*. Београд: Српско учено друштво, 1867.

Петрановић III – Петрановић, Богољуб. *Српске народне пјесме из Босне и Херцеговине*, књ. 3, *Јуначке пјесме старијег времена*. Београд: Државна штампарија, 1870.

ТР – Трionoшац, Јосиф. *Трionoшки родослов*. Драган Протић (прев.). Шабац: Епархија шабачка, 2008.

Деян М. Илич

ЭПИЧЕСКИЕ ПЕСНИ О ПАДЕНИИ БОСНИЙСКОГО КОРОЛЕВСТВА И КОСОВСКАЯ ТРАДИЦИЯ

Резюме

Падение средневековой Боснии в некоторых фольклорных произведениях изображается как одно из ряда роковых событий, обусловивших гибель сербских средневековых государств. Оттуда народный певец взял целый ряд мотивов для описания причин гибели сербского царства. В настоящей статье мы рассмотрим варианты эпических песен о падении Боснии, причем особое внимание будет посвящено местам, в которых певец связывает описываемые события с Косовским эпосом. Эти связи проявляются не только в идейном плане (косовская гибель как начало конца земных царств), но и в формальном, сюжетном плане. Мы уделим особое внимание мотивам предательства и предателя, а также и мотиву роковой предопределённости падения. Кроме того, мы попытаемся указать на специфичности использования фольклорной традиции Косовской битвы, на пути ее реактуализации и ее (не)изменяемые функций внутри коллектива.

Ключевые слова: устный эпос, падение царства, Косовская битва 1389, косовская традиция, Босния и Герцеговина, Боголюб Петранович, использование традиции